MAQOM SAN’ATI VA UNING SAN’AT VA MADANIYAT TA’LIM TIZIMIDAGI O‘RNI

[a]Abdusamadova Muxlisaxon Rustambek qizi
[a]Farg‘ona davlat universiteti talabasi

[b]Ilmiy rahbar: Toshaliyev Dilshodjon
[b]Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekiston mumtoz musiqa merosining muhim tarkibiy qismi bo‘lgan maqom san’atiga bag‘ishlangan. Unda “Shashmaqom” turkumining shakllanish tarixi, tuzilishi, ijro xususiyatlari hamda musiqiy nazariy asoslari atroflicha yoritilgan. Xususan, maqomlarning cholg‘u (“Mushkilot”) va ashula (“Nasr”) bo‘limlariga bo‘linishi, ularning lad, vazn va shakl birligi, shuningdek, “xona” va “bozgo‘y” kabi kompozitsion elementlar orqali rivojlanish prinsiplari tahlil qilinadi. Shuningdek, matnda “Shashmaqom”ning Buxoro an’anasidan tashqari, Xorazm maqomlari hamda Farg‘ona-Toshkent maqom yo‘llari kabi mintaqaviy tarmoqlari ham ko‘rib chiqiladi; ularning o‘ziga xos ijro uslublari, asboblar tarkibi va she’riy manbalari (Navoiy, Fuzuliy, Bobur, Mashrab va boshqalar) asosida farqli jihatlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: *maqom, shashmaqom, xona, bozgo‘y, ashula, an’ana, san’at, ustoz, shogird.*

KIRISH

O‘zbek mumtoz musiqasining eng yuksak namunasini maqom san’ati tashkil etadi. Maqom — bu murakkab musiqiy tizim bo‘lib, unda ohanglar, ritmlar va ijro uslublari ma’lum qoidalar asosida tuzilgan.

Maqom tizimi Sharq mamlakatlarida keng tarqalgan bo‘lsa-da, o‘zbek mumtoz musiqasida u alohida mukammal shaklga ega bo‘lgan. O‘zbek maqom san’ati asrlar davomida rivojlanib, boy musiqiy merosni yaratgan.

Maqomlar ko‘pincha bir necha qismlardan iborat bo‘lib, ular ketma-ket ijro etiladi. Har bir maqom o‘ziga xos ohang va ruhiy mazmunga ega. Maqom asarlarida ko‘pincha mumtoz she’riyat namunalaridan foydalaniladi.

Hofiz va sozandalar maqom san’atini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaganlar. Ular turli ohanglarni tizimlashtirib, mukammal musiqiy asarlar yaratganlar.

Maqom san’ati ijrochidan katta mahorat va tajriba talab qiladi. Shu sababli maqom ijrochilari uzoq yillar davomida ustoz-shogird an’anasi asosida tayyorlangan.

Manba sifatida taqdim etgan ikki rasm matnini solishtirib, undagi kichik noaniqliklarni to‘g‘rilab, yagona hujjat shaklida to‘liq va xatosiz lotin yozuvida tayyorladim. Matn kurs ishi yoki ilmiy maqola uchun bevosita foydalanishga mos.

O‘zbek mumtoz musiqasining mustahkam, buzilmas poydevori bo‘lmish olti maqom — “Shashmaqom”dir. “Shashmaqom” XVIII asrgacha hali tugal shakllanmagan bo‘lsa ham, uning shakllanish jarayoni ancha ilgari boshlanganligi tabiiydir. O‘n ikki maqom — “Duvozdahmaqom” turkumi mukammalroq bo‘lib, olti maqom turkumi — “Shashmaqom”ning yuzaga kelishida hal etuvchi ahamiyat kasb etgan. O‘n ikki maqom Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatida taxminan XI–XVII

asrlarda yashagan bo‘lsa, “Shashmaqom” XVIII asrda va, ayniqsa, XX asrda butun O‘zbekistonda qardosh Tojikiston bo‘ylab tarqaldi va har tomonlama rivoj topib, o‘zining mukammal olti maqom — “Shashmaqom” shakl-u shamoyiliga ega bo‘ldi.

“Shashmaqom” olti maqomdan iborat turkum. Unga “Buzruk” (katta, ulug‘), “Rost” (to‘g‘ri, haqqoniy), “Navo” (ohang, kuy), “Dugoh” (ikkinchi yoki ikki parda), “Segoh” (uch yoki uchinchi parda), “Iroq” (mamlakat nomi) maqomlari kiradi. Har bir maqom o‘z navbatida juda katta hajmdagi turkum asar bo‘lib, ularning har biri tarkibida taxminan 20 tadan 44 tagacha katta va kichik maqom yo‘llari bor.

Har bir maqom ikki yirik bo‘limdan iborat. Birinchisi — cholg‘u bo‘limi — “Mushkilot” (qiyinchiliklar) deb ataladi. Ikkinchisi — ashula bo‘limi — “Nasr” (zafar, g‘alaba, yordam) deb ataladi. Maqomlarning negizida asosan parda tuzilishi (lad, tuzuk), vazn hamda shakl qonuniyatlari birligi yotadi. Ularda avvalo muayyan ruhiy holat, u bilan bog‘liq g‘oya, mavzu va mazmun mumtoz darajada ifoda etilgan. Har bir maqomning mezonlari pardalar uyushmasi, ohang-kuy va vazn-usul tartibi bilan belgilangan. Maqomlarning ijro etilishida tanbur va doira yetakchi cholg‘ulardan hisoblangan.

Shu tufayli har bir maqom to‘rt torli tanbur cholg‘usiga sozlanadi:

“Buzruk”, “Dugoh”, “Segoh” va “Iroq” kvartaga (sol-re-sol-sol),

“Rost” – kvintaga (sol-do-sol-sol),

“Iroq” – sekundaga (sol-fa-sol-sol).

Bu maqomning lad shaklini tashkil etishda yordam beradi. Har bir maqom o‘z mavzuyi, ohang-kuyi, shakli va ijro uslubi-usuliga ega. Ularning birlamchi mezoni lad tuzilmasidir. Isoq Rajabovning ta’riflashicha: “Shashmaqom olti turli pardalarga moslab olingan va olti xil ladga asoslangan kuy va ashulalar yig‘indisidan iborat. Shashmaqomga kirgan maqom yo‘llari tanburning parda tuzilishiga moslashtirib olingan”.

“Shashmaqom” turkumining maqomlari to‘la va yaxlit ijro etiladigan bo‘lsa, avval ularning cholg‘u yo‘llari birin-ketin ijro etilib, keyin ashula bo‘limi sho‘balariga o‘tiladi. Har bir maqomning cholg‘u va ashula yo‘llari faqatgina o‘sha maqomlar lad asosi va badiiy-estetik ta’siri bilan xarakterlidir.

“Shashmaqom”ning Mushkulot bo‘limini 6 tadan 10 tagacha rang-barang cholg‘u asarlar turkumi tashkil qiladi. Ulardan beshtasi asosiy, muqarrar qismlar bo‘lib, qolganlari ularning variantlari yoki har bir maqomga xos mansub cholg‘u qismlari ham uchraydi (maqomlarda har bir qism yoki sho‘ba uchta ma’noda ishlatiladi: 1-mustaqil asar; 2-turkum qismi; 3-usul nomi). Mushkulotning asosiy qismlari – tasnif, tarje’, gardun, muxammas va saqil. Ularning har bir kuy yo‘llari mustaqil cholg‘u qismlar hisoblanadi va o‘zlariga mansub bo‘lgan maqomlar nomi bilan qo‘shib aytiladi. Masalan, Buzrukatsnifi, Rost garduni, Navo tarje’, Iroq muxammasi va h.k. “Shashmaqom”ning cholg‘u yo‘llari ohang va kuy tuzilishi jihatidan juda murakkab va puxta yaratilganligi bilan ajralib turadi.

Mushkulot bo‘limi qismlarining kuy mavzulari o‘z xarakteri, doira usuli o‘ziga xoslik bilan ajralib tursa, ularning “xona” va “bozgo‘y” lad asoslari va asar shakli bir xilligi bilan harakterlanadi. Asarlar “xona” va “bozgo‘y” asosida shakllanadi. “Xona” va “bozgo‘y” kuy tuzilmalari bo‘lib, cholg‘u asarlari shakli ularning almashuvi asosida

gavdalanadi. “Xona” (uy, xona) – asosiy kuy jumlasi bo‘lib, unda asarning asosiy mavzusi va ohangi mujassamlangan va rivojlanish jarayonida u shaklan va mazmunan boyitib boriladi. Kuy o‘z harakati doirasida yuqoriga intilib, avjga tomon rivojlana boradi va asta-sekin o‘zining boshlang‘ich pardasiga qaytadi. Shu tufayli, xonaning har bir kuy tuzilmasi son belgisi bilan belgilanadi – Xona 1, Xona 2 va h.k. (X_1, X_2, X_3 va h.k.). “Bozgo‘y” (qaytaruv) – kuy tuzilma bo‘lib, xona mavzusi ohang asosida ifodalanadi va ijro jarayonida o‘zgarmaydigan shaklda muntazam takrorlanib (naqarotga o‘xshash) turadi.

Cholg‘u bo‘limidan keyin «Nasr» deb ataladigan ashula bo‘limi rang-barang, katta va kichik, sodda va murakkab ashula asarlar turkumidan tashkil topgan. Har bir maqom mazmuni, hajmi, shakli jihatlaridan turlicha bo‘lgan ashula namunalaridan iborat. Ular sho‘ba (bo‘lim, asar), tarona, shoxobcha kabi iboralar bilan yuritiladi. Ashula bo‘limi ikki turkum — ikki guruh sho‘balardan iborat. Birinchi guruhni tashkil etgan Sarahbor, Talqin, Nasr va Ufarlar “Shashmaqom” ashula bo‘limining asosiy ashula yo‘llaridan hisoblanadi. Ikkinchi guruh sho‘basiga — Savt, Mo‘g‘ilchalar va turli maqomlarning o‘ziga xos bo‘lgan ba’zi ashula yo‘llari kiradi. Har bir guruh tuzilishi, shakli va ijro uslublari bo‘yicha bir-biridan farq qiladi. Ularning birlamchi vositasi so‘z va kuy mutanosibligidir. Shu jihatdan Nasr bo‘limida Sharq mumtoz shoirlarining she’rlari so‘z matni sifatida qo‘llanadi. Ular o‘zbek va tojik tillari va shevasida talqin etiladi. Maqom ashula yo‘llarida aytilgan she’rlar — Sakkokiy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Fuzuliy, Bobur, Mashrab, Zebuniso, Amiriy, Nodira, Uvaysiy, Ogahiy, Munis, Avaz O‘tar, Muqimiy, Furqat, Yusuf Saryomiy, Xurshid, Habibiy kabi shoirlarning lirik-ishqiy, falsafiy va didaktik mazmundagi g‘azallari va xalq she’riyatidan tashkil topgan. Ma’lum maqom yo‘liga turlicha mazmundagi she’rlar tushirib aytilgan.

Matn tarkibidagi barcha atamalar, qo‘shtirnoq va tirelar asl manbalarga mos holda saqlandi. Agar siz ushbu matnni kurs ishingizning tegishli bo‘limiga joylashtirmoqchi bo‘lsangiz, iqtibos sifatida manbasini (masalan, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining “Shashmaqom” nashri yoki I. Rajabov asarlari) ko‘rsatishingiz tavsiya etiladi.

“Xorazm maqomlari” turkumi Rost, Buzruk, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq va Panjgoh maqomlaridan iborat bo‘lib, har bir maqom o‘z navbatida “Shashmaqom”ga o‘xshash ikki bo‘limdan iborat: cholg‘u bo‘limi – Chertim yo‘li yoki Mansur; ashula bo‘limi – Aytim yo‘li yoki Manzum deb ataladi. Xorazm maqomlari “Shashmaqom” kabi ustoz-bastakorlar mahsulidir. Xorazmlik mashhur bastakorlar Niyozjon Xo‘ja, Feruz, Komil, Muhammadrasul Mirzo, Matyoqub Xarratov va boshqalar maqomlarga yangi cholg‘u qismlar bastalab, ularni shaklan va mazmunan boyitdilar. Kuy tuzilishi, lad asoslari saqlangan holda maqomlar Xorazmga xos musiqiy uslublarda ijro etilib kelingan. Buxoro maqomlari bilan qiyoslaganda Xorazm maqomlarida ba’zan ashula yo‘llarining doira usullari, kuy yo‘llari ixchamlashtirilib olingan va biroz usul sur’ati tezlashtirilgan yoki soddalashtirilgan. Xorazm maqomlaridagi kuy yoki ashula yo‘llarida namunalar eng katta o‘zgarishlarga uchragan, “ularning o‘rniga bastakorlar ijod etgan yangi avjlar ham kiritiladi”.

Xorazm maqomlarining chertim yo‘li tarkibiga Tanimaqom (tasnif vazifasini bajaruvchi), Tarje’, Gardun, Muhammas, Saqil qismlaridan tashqari Peshrav va Ufar qismlari kirgan.

Xorazmga xos bo‘lgan cholg‘u asarlar – Sayri Gulshan, Zarbul futh, Fohitiy zarb (Potixa zarb), Xafif ham ayrim maqomlar tarkibiga kirgan. Asar shakllari xona va bozgo‘y asosida tuzilgan. Doira usullari sodda va yengil, ijro jarayonida o‘zgarishlar kiritilishi mumkin.

Xorazm maqomlarining aytim-ashula yo‘llari tarkibida sho‘balar qatori – Tanimaqom (Sarahbor vazifasini bajaruvchi), Talqin, Nasr, Ufar taronalari ham mavjud (faqatgina Tanimaqomdan keyin ijro etiladi). Ammo ularga turdosh bo‘lgan Xorazmga xos Suvora, Naqsh, Faryod, Muqaddima kabi ashula yo‘llari aytilib kelingan.

“Xorazm maqomlari” turkumi o‘ziga xos mahalliy maqom uslubi sifatida gavdalanadi. U ham Buxoro maqomlari singari mazmunan va usluban, shaklan va ijrochilik madaniyati nisbatan mustaqil ahamiyatga molikdir. Ushbu maqom turkumi voha ijrochilik an’analari bo‘yicha yakkanavozlik tarzida erkin va badihago‘ylik ravishda aytilib, Xorazm hududida mashhur bo‘lgan mumtoz shoirlar – Ogahiy, Munis, Komil Xorazmiy, Avaz O‘tar, Atoiy va boshqalarning she’rlaridan keng foydalanib kelingan.

Xorazm maqomlarining ashula (aytim) bo‘limlari tarkibidagi sho‘balar “Shashmaqom” yo‘llarining ko‘p jihatlarini asosan saqlab qolgan. Lekin so‘nggi yillarda Xorazm ashula ijrochiligidagi o‘ziga xos xususiyatlarga bog‘liq holda ba’zi ashula yo‘llari tanib bo‘lmaydigan darajada o‘zgarib ketgan. Xorazm maqomlarining aytim yo‘llari sho‘balarining ba’zi qismlari bizgacha yetib kelmagan (Iroq va Panjgoh maqomlarining faqatgina chertim yo‘llari bizgacha saqlanib qolingan).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO ‘YXATI:

1. Is’hoq Rajabov. Maqomlar masalasiga doir / Muharrir F. Karomatov. — Toshkent: O‘zSSR davlat badiiy adabiyot nashriyoti.
2. Yunus Rajabiy. Shashmaqom (6 jildli nota to‘plami) / Muharrir F. Karomatov. — Toshkent.
3. “O ‘zbek san’ati tarixi” (o‘quv uslubiy qo‘llanma). -Farg‘ona, 2021.
4. O‘zbek musiqasi tarixi (darslik). – Toshkent, O‘qituvchi nashriyoti, 1985.